

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»
Навчально-науковий інститут психології**

Кафедра психології

Штефан Аліна Анатоліївна

УДК 316.614.5

Кваліфікаційна робота

Психологічні чинники корекції співзалежних стосунків в подружній парі

053 «Психологія»
«Організаційна психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр

Кваліфікаційна робота містить результати власних доробок. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ А. А. Штефан

Науковий керівник

Петрунько Ольга Володимирівна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПІВЗАЛЕЖНИХ СТОСУНКІВ В ПОДРУЖНІЙ ПАРІ.....	7
1.1. Співзалежні стосунки як психологічне явище	7
1.2. Основні причини прояву співзалежних стосунків в подружній парі	21
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ КОРЕКЦІЇ СПІВЗАЛЕЖНИХ СТОСУНКІВ В ПОДРУЖНІЙ ПАРІ.....	30
2.1. Програма емпіричного дослідження	30
2.2. Аналіз ефективності психологічних чинників корекції співзалежних стосунків	39
Висновки до розділу 2.....	50
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПСИХІЧНОГО СТАНУ СПІВЗАЛЕЖНИХ ЖІНОК ТА ЧОЛОВІКІВ В ПОДРУЖНІЙ ПАРІ.....	52
3.1. Моделі та стратегії психокорекції психічного стану співзалежних жінок та чоловіків в подружній парі.....	52
3.2. Психокорекційна програма оптимізації психічного стану подружньої пари в співзалежних стосунках.....	65
Висновки до розділу 3	80
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ	94

РЕФЕРАТ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ «ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОРЕКЦІЇ СПІВЗАЛЕЖНИХ СТОСУНКІВ В ПОДРУЖНІЙ ПАРІ»

Актуальність роботи. В українському суспільстві значно підсилюється цікавість до вивчення явища співзалежності, що свідчить про поширення даного феномену у міжособистісних стосунках між людьми і особливо в подружніх парах. Звісно неможливо уявити близьких та інтимних стосунків без певної емоційної залежності один від одного, так як ми не можемо бути абсолютно вільними від тих, кого любимо і це є нормально. Але існують випадки патологічної залежності, коли психологічні межі особистості настільки стають розмиті, що один з партнерів втрачає самого себе, надає шкоди власному душевному стану. Проблема співзалежних стосунків починається з деструктивних форм міжособистісної взаємодії та не рідко приводить до насильницьких дій. Ситуація в українських родинах привертає увагу дослідників до гендерного аспекту взаємин і спонукає до вивчення насильства над жінкою в алкогольно залежних сім'ях. Набуває актуальності аналіз наслідків насильства в сім'ї для співзалежних жінок та пошук умов і шляхів соціально-психологічної корекції цих проявів.

Співзалежні стосунки - це стосунки, де психологічні межі особистості переплутані та розмиті. У людей немає чітких уявлень про себе і про іншого. Часто це стосунки симбіотичні, де немає відділення "Я" від "Ти". Вони відчуються як дуже близькі, коли подружжя сприймає одне одного, як одне ціле і це здається справжнім сімейним щастям. Перебуваючи в таких стосунках, неможливо зрозуміти власні бажання і потреби, і людина більшу частину часу залишається незадоволеною, переживаючи, відчуваючи, що щось не так у її житті, чогось не вистачає, чогось немає. Тому однією з проблем співзалежних стосунків є неусвідомлена небезпека – чому «від щастя до нещастя один крок».

Додатковим фактором формування специфічних рис дезадаптивної особистості жінок, які зазнають насильства в сім'ї, є феномен співзалежності.

Дотепер дослідження цього феномена здійснювалося переважно з огляду на біологічну парадигму психіатричної практики: вивчалися етимологія цього стану (Р.Баркер, А.Шаєф, Б.Штандер), його прояви та характеристики (Д.Вітіленд, Б.Гузіков, І.Джермак, В.Москаленко), співвідношення із залежністю (В.Москаленко), причини формування рис співзалежності (В.Москаленко, Р.Поттер-Ефрон, О.Сімонова), характеристики сімейної взаємодії (Б.Гузіков, Е.Сміт). Попри значний обсяг наукової та прикладної інформації щодо феноменології стану співзалежності, проблему цю можна вважати маловивченою в площині соціальної психології, зокрема з точки зору аналізу дисфункції сімейної взаємодії. В рамках даного дослідження феномен співзалежності розглядається не лише як психічний стан особистості, але і як результат порушення сімейної взаємодії, який виник з дисфункціональної моделі сім'ї.

Проблемним залишається і питання щодо умов та шляхів оптимізації цього стану, досягнення позитивної динаміки в процесі психокорекційної роботи. З огляду на це актуальним є дослідження змін психічного стану жінок, які знаходяться в співзалежних стосунках, в тому числі ті які зазнали насильства в сім'ї, в процесі індивідуальних (індивідуальної короткострокової націленої психотерапії, тренінгу асертивності) методів соціально-психологічної корекції.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що проблема залежностей на сьогоднішній момент є однією з найгостріших і найпоширеніших у сучасному суспільстві, а не тільки в українському. Вона так само зумовлена необхідністю розробки програм психологічної допомоги сім'ям і парам, а особливо жінкам які більш схильні до співзалежності та знаходяться у співзалежних стосунках, з метою попередження та своєчасної корекції деструктивних станів і підвищення рівня особистісної автономії.

Мета роботи - теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив вербальних чинників корекції на співзалежні стосунки подружніх пар.

Завдання дослідження:

1. Визначити й обґрунтувати основні напрями та принципи вивчення співзалежних стосунків, систематизувати існуючі дані їх прояву та огляд методів психологічної корекції співзалежності.
2. Систематизувати теоретичні погляди щодо принципів прояву співзалежних стосунків подружніх пар.
3. Емпірично дослідити психологічні чинники корекції співзалежних стосунків в подружній парі.
4. Провести аналіз ефективності психологічних чинників корекції співзалежних стосунків.
5. Розробити психокорекційну програму оптимізації психічного стану подружньої пари в співзалежних стосунках.

Об'єкт дослідження - співзалежні стосунки у подружній парі.

Предмет дослідження – чинники корекції співзалежних стосунків у подружній парі.

Методи дослідження. Для теоретичного обґрунтування і емпіричного дослідження проявів співзалежних стосунків було використано комплекс методів: теоретичний аналіз наукової літератури, яка стосується об'єкта дослідження, загальнопсихологічні методи (спостереження, інтерв'ю, бесіди, контент-аналіз творів, анкетування, особистісні опитувальники, шкали самооцінки), методи математично–статистичної обробки даних. Експеримент доводиться за допомогою причинно-наслідкового каузального зв'язку.

Для дослідження проблеми роботи зі співзалежністю та психологічних чинників корекції співзалежних стосунків в подружній парі був використаний вербальний вплив із застосуванням письмового інформаційного матеріалу та усного через перегляд короткометражного лялькового фільму. Для дослідження використовувалися наступні опитувальники: «Опитувальник міжособистісної залежності» (Interpersonal Dependency Inventory),

розроблений Р. Гіршфільдом; «Spann-Fischer Codependency Scale» - шкала Л. Спанна та Дж. Фішера; «Психологічних меж особистості BQ-18» згідно концепції Е. Хартмана; «Опитувальник задоволеності шлюбом» В. Століна, Г. Бутенко, Т. Романової.

Наукова новизна одержаних результатів:

уперше:

- розроблено нову програму психокорекції оптимізації психічного стану подружньої пари в співзалежних стосунках зважаючи на результати дослідження в умовах війни;

удосконалено:

- техніку застосування методик для визначення особливостей прояву співзалежності у подружній парі;

дістали подальшого розвитку:

- теоретичні уявлення щодо шляхів розв'язання проблеми співзалежності у подружній парі, а також про психологічні засоби психокорекції психічного стану у співзалежних при роботі в груповій терапії.

Практичне значення даної роботи полягає в розробці програми психологокорекції співзалежності у подружньої пари, яка може бути використана на практиці в роботі Кризових центрів та для спец курсів з сімейної психології. Також важливою метою психокорекційної програми є створення мотивації на лікування (при наявності розладів), підвищення компетентності з проблем формування адиктивної поведінки та співзалежності для використання цієї програми і в лікарнях та соціальних центрах як профілактична.

У першому розділі **«Загальна характеристика співзалежних стосунків в подружній парі»** проведено теоретичний аналіз підходів до вивчення в сучасній психології проблеми співзалежних стосунків в подружніх парах. Під співзалежними стосунками ми розуміємо стосунки двох людей, що характеризуються надмірною емоційною (а інколи фізичною та соціальною) залежністю, посідають вкрай велике місце в житті, витісняючи й знецінюючи

все інше, та при цьому не приносять задоволення ("і разом важко, і нарізно погано"). І відповідно співзалежний - це людина емоційно залежна від настрою та поведінки іншої людини, яка повністю зосереджена на особистості цього іншого, а не на самій собі, та намагається контролювати дії іншого, сподіваючись, що інший буде поводитися саме так, як хотіла б вона. Співзалежними можуть бути чоловік і дружина, мати і дочка, мати і син, лікар і пацієнт, психотерапевт і клієнт тощо.

У літературі поряд із терміном "співзалежність" можна зустріти поняття емоційна залежність, при якій маючи значний успіх, вважала себе невдахою, тобто мають занижку самооцінку. Це схожі поняття, оскільки в основі кожного з них лежить емоційна залежність. Однак, на наш погляд, поняття "співзалежність" уже, як зазначалося вище, наголошує на взаємності процесу, тоді як решта понять описують не тільки взаємний, а й односторонній характер залежності однієї людини від іншої.

Аналіз літератури з цієї проблематики дав змогу виділити такі основні ознаки співзалежних стосунків:

1. нездатність такого роду стосунків задовольняти актуальні потреби людини, у деяких випадках вони можуть бути навіть шкідливими (при цьому людина не намагається їх припинити);
2. нездатність співзалежного визначати свої потреби і психологічні межі у стосунках (власні потреби можуть приписуватись іншим і водночас чужі потреби можуть підміняти свої власні);
3. нездатність співзалежного переносити невизначеність у стосунках, і, як наслідок, схильність до сильних нападів тривоги, паніки, депресії за думок про можливе припинення стосунків або загрозу їхнього розпаду;
4. нездатність співзалежного до адекватної самооцінки (самооцінка залежить від зовнішніх оцінок);
5. нездатність і небажання співзалежного бачити реальні факти, що стосуються співзалежних стосунків;

6. нездатність диференціювати свій і чужий внесок у розвиток стосунків, готовність брати на себе більшу (не свою) частину відповідальності і провини;

7. нездатність співзалежного обирати необхідні для себе умови існування і готовність жити в нестерпних умовах, з надією, що це буде помічено і високо оцінено (їм хочеться стати незамінними).

Згідно з сучасними дослідженнями, співзалежність - це, насамперед, емоційна залежність однієї людини від іншої, більш значущої для неї. Будь-які важливі стосунки призводять до певної емоційної співзалежності, оскільки, впускаючи у своє життя близьких людей, ми обов'язково реагуємо на їхній емоційний стан, так чи інакше, пристосовуємося до їхніх способу життя, смаків, звичок, потреб, але психологічні кордони особистості повинні відслідковувати паталогічні прояви співзалежних стосунків.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження основних чинників корекції співзалежних стосунків в подружній парі»** розроблена програма та отримані психологічні параметри для дослідження впливу на них психологічних чинників корекції. Аналізуючи отримані результати досліджуваних, варто зазначити, що простежується помірна взаємозалежність – збільшення співзалежності приводить до зменшення суверенності території, впевненості в собі, самоствердження. При співзалежності у стосунках особистісні кордони особистості стають розмиті, нечіткі. Неможливий розвиток безпечних кордонів у подружжі, коли партнери не є суверенними. Несуверенна особистість має низький рівень довіри до себе і партнера, її лякає власна позиція партнера в діяльності або спілкуванні, вона не може відмовити. Відсутність суверенності нерідко поєднується з проявами деспотизму як деструктивної форми самоствердження і примітивного захисту

Згідно чотирьох проведених методик можна зробити висновок: майже 45% учасників дослідження є співзалежними від членів сім'ї, які мають великі ризики залежності також від гральних автоматів, алкоголю чи наркотиків. Дана ситуація не викликає подив, але формує досить тривожну тенденцію у розгортанні феномену. Варто наголосити на тому, що поширення феномену

співзалежності в умовах війни є дуже слабкою ланкою у соціальному аспекті для здобуття перемоги, плекання благополучних особистостей для розвитку у подальшому не тільки власних індивідуальних ресурсів людини, а й державних, включаючи її відновлення та подальшу розбудову у мирний час.

Отримані дані експерименту виявились дуже корисними для створення психокорекційної програми, яка є одною з головних цілей даної роботи і дослідження. Також варто наголосити на необхідності розробки саме програми, орієнтованої не на допомогу людям із залежностями (вона наявна у спеціалізованих на питаннях залежності закладах), що безумовно важливо, а на цілеспрямовану професійну психологічну підтримку і корекцію співзалежних членів сімей, яка має вибудовуватися паралельно із наданням допомоги особам, які мають залежності. Переконані, що звернення співзалежних осіб на самих себе в межах такої програми стане потужним кроком для змін і перетворень не тільки в структурі особистості, а й у її функціонуванні сімейної системи загалом.

У третьому розділі **«Оптимізація психічного стану співзалежних жінок та чоловіків в подружній парі»** проаналізовані моделі та стратегії психокорекції психічного стану співзалежних чоловіків і жінок, після чого був зроблений висновок, що найбільш ефективними методами є використання різних форм групової роботи, зокрема груп самодопомоги, які часто працюють за принципами зміни гендерних стереотипів та уявлень про роль жінки та чоловіка в суспільстві, формування цілісної автономної особистості, розвитку лідерських якостей та навичок самопредставництва. На даний час у групах взаємопідтримки велика увага приділяється й терапевтичним чинникам: універсалізації переживань, міжособистісному навчанню, розвитку навичок спілкування.

Підсумком дипломного дослідження стала розроблена психокорекційна програма оптимізації психічного стану подружньої пари в співзалежних стосунках. В програмі застосовується типологічний підхід до побудови автономності. За рахунок тематичних сесій та чіткою послідовністю

пропрацювання індивідуальних властивостей особистості, розроблена програма чудово підійде для роботи з невеликими групами співжелезних подружніх пар, особливо на етапі лікування чи реабілітації одного з членів сім'ї від залежності. Розроблена програма органічно вписується для роботи в центрах соціально-психологічної реабілітації.

ВИСНОВКИ

1. Співзалежні стосунки це форма стосунків, яка характеризується сильною емоційною, соціальною й іноді фізичною залежністю від іншої людини. Формує відчуття, що одна сторона фактично не може без іншої. Зараз найчастіше термін вживається стосовно людей, чії рідні чи близькі мають ту чи ту залежність (алкогольну, наркотичну, ігрову тощо), але не тільки, бо співзалежними можуть бути стосунки в парі, батьківські стосунки, стосунки між друзями та навіть колегами. Співзалежні патерни поведінки несумісні з основними критеріями психологічного здоров'я особистості. Таким чином, корекція співзалежної поведінки, звільнення від співзалежних патернів поведінки сприятиме зміцненню психологічного здоров'я особистості.

2. Співзалежність - це набутий розлад, що є результатом зупинки (затримки) розвитку або пов'язаний з розвитком «прилипання», з якого можна згодом психологічно вирости» У широкому сенсі слова, співзалежність - це емоційна залежність однієї людини від значимої для неї іншої людини. Співзалежність - одна з найпоширеніших проблем, що заважають повноцінному життю людей. Вона стосується не лише окремих особистостей, а й суспільства в цілому, яке створює умови, що сприяють співзалежним відносинам і їх передачі з покоління в покоління. Важливим є розуміння, що співзалежність - патологічний стан, що характеризується глибоким поглинанням і сильною емоційною, соціальною або навіть фізичною залежністю від іншої людини. Найчастіше термін вживається по відношенню до родичів і близьких алкоголіків, наркоманів та інших людей з будь-якими залежностями, але далеко не обмежується ними. Співзалежна людина перестає відрізняти власні потреби і цілі від цілей і потреб іншої. У неї немає власного розвитку: її думки, почуття, вчинки, способи взаємодії і вирішення рухаються по замкнутому колу, циклічно і невідворотно повертаючи людину до повторення одних і тих же помилок, проблем і невдач,

що генерує агресію на себе і відповідно на інших та пригнічує власну емоційну сферу, розвиваючи емоційне виснаження.

3. До емпіричного дослідження долучилися 48 респондента – подружні пари, в яких наявні залежні члени сім'ї. За даними психологічної діагностики встановлено, що серед респондентів близько 46% мають високий рівень співзалежності, а отже характеризуються низкою негативних маркерів, притаманних досліджуваному феномену. У процесі дослідження психологічних чинників корекції співзалежних стосунків в подружній парі був використаний вербальний вплив із застосуванням письмового інформаційного матеріалу та усного через перегляд короткометражного лялькового фільму. Для дослідження використовувалися наступні методики: «Опитувальник міжособистісної залежності» (Interpersonal Dependency Inventory), розроблений Р. Гіршфільдом; «Spann-Fischer Codependency Scale» - шкала Л. Спанна та Дж. Фішера; «Психологічних меж особистості BQ-18» згідно концепції Е. Хартмана; «Опитувальник задоволеності шлюбом» В. Століна, Г. Бутенко, Т. Романової. Використовуючи психологічний вплив ми змогли отримати відчутну позитивну психокорекцію в таких показниках: покращення впевненість у собі на 12%, результати є статистично значимими, оскільки її значимість за t-критерієм Стьюдента менше 0,05; всі інші результати зі значущістю на рівні статистичної тенденції за t-критерієм Стьюдента менше 0,1: відчуття товщини психологічних меж особистості на 8%; узагальнений рівень міжособистісної залежності на 4% задоволеність шлюбом, загалом на 4%.

Не відбулось змін у таких показниках як: емоційний опори на іншого 0%; прагнення автономії 0%.

4. Аналіз існуючих підходів щодо психокорекції співзалежності та насильства в сім'ї показав, що робота зі співзалежними використовуються індивідуальна, групова, сімейна форми роботи, які застосовують моделі психоедукації (навчання з питань залежності та співзалежності, концепції дисфункціональної сім'ї, форм психологічного захисту), надання

психологічної підтримки, допомоги консультантів та сприянню організації самопомоги. Психокорекційний процес у даному контексті має бути спрямований на інтеграцію інформації клієнта, тобто через усвідомлення щодо проявів співзалежності. Дослідження показало що вербальний вплив на психічний стан, думки, почуття і дії іншої людини хоча і здійснюються винятково за допомогою зовнішнього впливу, але будучи сприйнятим ним дуже швидко приводить до внутрішніх змін конкретних психологічних регуляторів певної активності людини та її структури особистості.

5. Підсумком дипломного дослідження стала розроблена психокорекційна програма оптимізації психічного стану подружньої пари в співзалежних стосунках. В програмі застосовується типологічний підхід до формування структури особистості, розвитку асертивності та автономії. За рахунок тематичних сесій та чіткою послідовністю пропрацювання індивідуальних властивостей особистості, розроблена програма чудово підійде для роботи з невеликими групами чоловік і жінок в співзалежних стосунках.

Основною метою психокорекційної програми також є створення мотивації на лікування (при наявності розладів), підвищення компетентності з проблем формування адиктивної поведінки та співзалежності. За допомогою групової дискусії опрацьовуються тематичні блоки, спрямовані на знайомство з поняттями "психологічні кордони особистості" і "емоційний інтелект", їх усвідомлення, виявлення конструктивних і деструктивних способів оволодіння, розвиток адаптивного досвіду. Рекомендовано приділити увагу роботі з переважаючими почуттями і переживаннями учасників групової роботи. Надалі обговорюються теми, пов'язані з проявами алкогольної залежності, а також із проблемами сімейної співзалежності та способами їх подолання. Для досягнення корекційних завдань використовується широкий спектр психологічних технік, включно з когнітивно-поведінковою психотерапією, сімейним консультуванням, навчанням релаксації, рольовими іграми.

Список використаних джерел.

1. Анатолій П. Проблеми родичів наркозалежних. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2000. № 3, 4. С. 49-60.
2. Бейдер Е.: В пошуках міфічної пари: навч. посібник / Бейдер Е., Пірсон П. [пер. з англ. і ред. Н. А. Цветкова]: Вид. 2-ге стереотипне. – М.: НОУ ВПО Вид-во Московського психолого-соціального ін-ту, 2008. – 302 с.
3. Березовська Л. І. Соціально-психологічні чинники схильності особистості до утворення співзалежних стосунків. *Вісник Національного університету оборони України*. 2021. 1 (59). С.28–35.
4. Вакуліч Т. М. Особливості сімейних стосунків у родинах співзалежних. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. *Психологія*. 2022. 1 (20). С. 134-139
5. Власнова А. А. Психологічні особливості подружніх стосунків із різними типом прив'язаності у різні вікові періоди. *Матеріали наук. практич. конф., м. Чернівці, 20-30 жовт. 2021р. Чернівці, 2021. С. 80-83.*
6. Волинець Н. В. Психологічний аналіз переживання психологічного благополуччя особистістю. *Психологічні перспективи*, 31, 2018. С. 22–44.
7. Грабська І. А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування. *Практична психологія та соціальна робота*.- 1998. № 9. С. 20-23.
8. Григор'єва О. В. Психологічні межі особистості та метод оцінки їх сформованості. *Медицинская психология*, 2007. №4. С.15-23
9. Губеладзе І. Г. Психологічні засоби оптимізації родинних взаємин для підвищення адаптивності членів спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. In Л. М. Коробка (Ed.) (2019). *Психологічні засоби колективного подолання наслідків воєнного конфлікту: методичні рекомендації*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Імекс-ЛТД, 2019. С.32-37.

10. Жемчужна Г. Психодіагностичне дослідження проблеми співзалежності в подружніх (партнерських) відносинах. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2021. (1(2)). С. 103-131.
11. Жданова М. П. Порушення здоров'я сім'ї при алкоголізмі у жінок та його психотерапія: автореферат дис. ...канд. мед. наук : 19.00.04 / Харківська медична академія післядипломної освіти / Жданова Мирослава Петрівна. – Харків, 2007. – 21 с.
12. Кіосева О. В. Система психопривентивних освітніх заходів щодо вживання психоактивних речовин особами молодого віку. *Архів психіатрії*. – 2016. № 3 (86). С. 85–90.
13. Климчук, В. О. Посттравматичне зростання та як можна йому сприяти у психотерапії. *Наука і освіта*, 5, 2016. С.46-52.
14. Коцар А. В. Особливості психосексуального розвитку хворих на невроз жінок, що знаходяться у відносинах подружньої залежності: Автореф. канд.. психол. наук. К., 2002.19 с.
15. Кочарян А. С. Емоційна структура синдрому «емоційного холоду» *Матеріали науковопрактичної конференції «Психотерапія, медична психологія і гранична психіатрія в системі надання медичної допомоги» (XI Платонівські читання)* Харків, 17-18 квітня, 2008. Харків, 2008. С.73-74.
16. Кочарян А. С. Коцарь А.В. Синдроми невротичної любові. *Вісник Харківського університету*. Серія психологія. 2000. № 498. С. 68 – 72.
17. Коробка Л. М. Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Міленіум, 2018. 41 (44), 46-56.
18. Крамченкова В. А. Порушення внутрішньосімейних відносин з розвитком співзалежності при наркопатології в сім'ї і способи їх психокорекції : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.04 / Харківська медична академія післядипломної освіти. Харків, 2007. 19 с.

19. Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (криміналогічний аспект) К. : КІВС, 2002. 25с.
20. Кришталь Є. В. Алкоголізм подружньої пари: клінічні та соціально-психологічні аспекти : автореф. дис. ... докт. мед. наук : 14.01.17 / Харківський інститут удосконалення лікарів. Харків, 1998. 25 с
21. Лазаренко В. І. Наркоситуація в Україні та девіантна поведінка молоді : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук : 22.00.04 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 22 с.
22. Лібанова Е. М. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку : [колективна монографія] / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова, В. Г. Бялковська, О. А. Васильєв, О. О. Коломієць, О. І. Крикун, Б. О. Крімер, І. О. Курило, Л. М. Мельничук, А. Г. Реут, Л. І. Слюсар, В. С. Стешенко. К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.
23. Лінник І. Надання психологічної допомоги у центрі реабілітації для алко-, та наркозалежних. Міжнародний електронний науково-практичний журнал «WayScience», №1 (5). Дніпро. 2020. 183с.
24. Ліщинська О.А. Якість психосоціального простору як передумова безпеки спільноти .*Соціальна психологія. Спеціальний випуск.* 2007. С. 136-141.
25. Магдисюк Л. І. Психологія сімейної кризи: методичні рекомендації до курсу «Психологія сімейної кризи». Луцьк : Вежа-Друк. 2021. 20 с.
26. Медична психологія: навч. посіб. / Н. Г. Пшук, М. В. Маркова, А. І. Кондратюк, Л. В. Стукан. Вінниця, 2010. 135 с.
27. Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу [Текст]: навч. Посібник. МАУП. К.: МАУП, 2004. 192 с.
28. Мілушина М. О. Феномен співзалежності в теорії сімейних систем М. Боуена. *Психологія і особистість* : наук. журнал.ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2020. Вип. 1 (17). С. 145-157.

29. Москаленко В. В. Особливості емоційного ставлення студентської молоді до економічно успішної людини. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості*: Зб. наук. пр. Ін-ту псих. імені Г. С. Костюка НАПН України, 6(14), 2018. С. 23–30.
30. Москаленко В. В. Особливості конативного компоненту образу «економічно успішної людини» студентської молоді. *Актуальні проблеми психології. Психологія творчості*: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 12(25), 2019. С. 193–202.
31. Психологія особистості: словник-довідник / за редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. К. : Рута, 2001. 320 с.
32. Петрунько О.В. Ціннісна криза особистості в умовах війни. Збірник VI Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів», 21 квітня 2023 р. ред. кол. : Андрусик О.О. та ін. Умань. 182 с.
33. Седик К. Психологія сім'ї: навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2021. 192 с.
34. Савчук О. В. Соціально-психологічна корекція стану співзалежних жінок які зазнали насильства в сім'ї : дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Національний університет «Києво-Могилянська академія» післядипломної освіти. Київ, 2005. – 234 с.
35. Слюсар Л. І. Розлучення в Україні в демографічному вимірі: минуле і сучасність. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. №2 (22). С. 85.
36. Стасів Я. В. Зловживання алкоголем як чинник злочинності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 2 (18). С. 154-166
37. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування. Київ : Главник, 2004. 96 с.
38. Штандер В. Пастка співузалежнення. Київ: Відродження, 1995. С. 50-57.
39. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції / Т. С. Яценко. Київ: Либідь, 1996. 264 с.

40. Яроцька А. С. Особливості психологічних меж особистості у співзалежних стосунках в парі. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2013. № 1-2. С. 112-116.
41. Adams R. *Self-help, social work and empowerment*. London: Macmillan, 1994. P. 26-34.
42. Arnold, M. Smith. *Culture-Sensitive family therapy Theories and Strategies of Family Therapy*.- Boston, 2002. P. 19-39.
43. Bowles S. V., Pollock L D., Moore M. Total force fitness: The military family fitness model. *Military Medicine*. 2015. Vol. 180 (3). P. 246–258.
44. Brackett M. Emotional intelligence and its relation to everyday behaviour. *Personality and Individual Differences*. – 2004. – № 36. –P. 1387–1402.
45. Cermak I. *Primer on Adult Children of Alcoholics*. Florida, 1998.-P.40-50.
46. Constantine L. *Family paradigms: the practice of theory in family therapy*. New York London, 1996.- P. 164-174.
47. Coulshed V. *Social Work practice*. Macmillan, 1997.- P. 159-169.
48. Craing B. Little, *Deviance and Control: Theory, Research in Social Policy*. London, 1996. P. 233-243.
49. *Family group conferences: perspectives on policy and practice / Edit by Hudson J. Monsey: Federation Press, 1996. P. 186-190.*
50. Haaken J 1993; Roehling et al., 1996; Tavis, 1992: 196.
51. Hamilton C. *The role of alcohol in wife beating and child abuse*.- New York: Guilford Press, 1998. P. 253-272.
52. *Handbook of behavioural family therapy / Edit. by Fallon I.*- New York: Guilford Press, 1998.- P. 350-370.
53. Klinik Inc. *Domestic Abuse Theoretical background for service providers*. Winnipeg, 2001. 290 p.
54. Liddon L., Kingerlee R., Barry J. A. (2018). Gender differences in preferences for psychological treatment, coping strategies, and triggers to help-seeking. *British Journal of Clinical Psychology*, 57, 42–58.

55. Mattaini M. A., Twyman J. S., Chin W. & Lee K. N. Youth violence.- Washington: American Psychological Association, 1996.– P. 75-111.
56. Mellibruda, J. Wybrane problemy patologii życia rodzinnego. Psychologia. Podręcznik akademicki / за ред. Strelau J. – Т. 3, Gdańsk, 2007.
57. Nikolaeva E. I. Social'nye, psihologicheskie i psihofiziologicheskie mehanizmy addiktivnogo povedenija. Novosibirsk : Redakcionno-izdatel'skij centr NGU, 2002.
58. Oficial'nyj sajt Al-Anon / Alatin Ukrainy [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : <http://al-anon.org.ua/?page id=2842>.
59. Potter-Efron R. Assessment of Co-dependency with individuals from AJC // Families and Alcohol Treat.- 1996.- Vol. 6.- P. 37-57.
60. Robson M. Problem solving in groups. Aldershot: Gover, 1995.- P.56-72.
61. Roehling P., Koelbel N., & Rutgers K. Codependence and conduct disorder. Sex Roles 618.
62. The effects of Trauma & Violence on Children & Adolescents / The Word Federation for Mental Health.- London, 2002.78 p.
63. Tedeschi J. T., Felson R. B. Violence, aggression, and coercive actions.- Washington DC: American Psychological Association, 1994. P.168-220.
64. Understanding human behavior and the social environment / Charles Zastrow, Karen K. Kirst-Ashman.- 5th edT homson Learning.- 2001. P. 384-394.